TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI STATISTIK TAHLIL QILISH

Radjabov Azimjon
Moliya va moliyaviy texnologiyalar
Ilmiy rahbar: **Shakirova Nigora Axralovna**

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini statistik tahlil qilishning nazariy-metodologik asoslari va amaliy natijalari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi — bank faoliyatining barqarorligini baholashning statistik vositalari tizimini shakllantirish hamda ularni O'zbekiston bank sektori misolida sinovdan o'tkazishdan iborat. Maqolada moliyaviy barqarorlik tushunchasining mohiyati ochib berilib, kapital yetarliligi, likvidlik, rentabellik va kredit portfeli sifati ko'rsatkichlari tizimi taklif etilgan. Tadqiqotda tavsifiy statistika, gorizontal tahlil, nisbiy ko'rsatkichlar tahlili hamda Z-score modelidan foydalanilgan. 2020–2024-yillardagi sektor bo'yicha agregat ma'lumotlar tahlili tijorat banklarining moliyaviy holati ijobiy yo'nalishda rivojlanayotganini, bir yo'la, aktivlar sifati va rentabellik darajasi barqarorlik uchun asosiy xavf omillari bo'lib qolayotganini ko'rsatadi. Xulosalarda moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda statistik monitoringning ahamiyati asoslanib, banklar menejmenti uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy barqarorlik; tijorat banklari; statistik tahlil; kapital yetarliligi; likvidlik; rentabellik; Z-score modeli.

1. Kirish

Bank tizimi moliya bozorining yadrosi bo'lib, erkin resurslarni to'plash va ularni iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirish funksiyasini bajaradi. Bankning moliyaviy barqarorligi nafaqat alohida muassasa, balki butun milliy iqtisodiyot barqarorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, banklar o'z tabiatiga ko'ra nozik muassasalardir: ularning passivlari asosan qisqa muddatli depozitlar hisobidan shakllanib, uzoq muddatli aktivlarga yo'naltiriladi, natijada likvidlik inqirozi va depozitlarning ommaviy oqib chiqishi xavfi doim mavjud bo'ladi [1]. Shu sababli banklarning barqarorligini o'lchash va bashorat qilish moliya nazariyasi va amaliyotining eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda 2020-yildan boshlab bank tizimini isloh qilish strategiyasi doirasida keng ko'lamli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda: davlat banklari qayta tashkil etilmoqda va xususiylashtirilmoqda, risklarga asoslangan nazorat kuchaytirilmoqda, faoliyat xalqaro standartlarga (Basel III) muvofiqlashtirilmoqda [7]. Bunday sharoitda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini statistik usullarda obyektiv baholash nazariy va amaliy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi — tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashning statistik tahlil tizimini ishlab chiqish va uni O'zbekiston bank sektori ma'lumotlari asosida amalga oshirishdan iborat. Maqsadga erishish uchun moliyaviy barqarorlik tushunchasining mohiyatini ochib berish, uni baholash ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish, statistik tahlil usullarini qo'llash hamda tahlil natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilangan.

2. Moliyaviy barqarorlik: tushuncha va baholash ko'rsatkichlari

Moliyaviy barqarorlik — bankning barcha majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olishi hamda tashqi va ichki zarbalarga qarshi turish salohiyati bilan tavsiflanadigan holatdir. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushuncha xilma-xil talqin etiladi: bir qancha mualliflar uni to'lov qobiliyati bilan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bir xil ma'noda tushunsa, boshqalari rentabellik, likvidlik va risklar o'zaro muvozanatlangan holat sifatida ko'radi [4]. Zamonaviy yondashuvda barqarorlik bankning o'z zimmasidagi risklar darajasi va kapital buferi o'rtasidagi muvozanat sifatida talqin etiladi.

Bankrotlik ehtimolini statistik modellashtirish yo'nalishi Altman tomonidan ishlab chiqilgan diskriminant tahlildan boshlangan bo'lib [2], Merton tomonidan taklif etilgan strukturaviy model korporativ qarzlarning risk tuzilmasini baholash imkonini beradi [3]. Banklar uchun esa barqarorlikni integral baholashda Z-score ko'rsatkichi keng qo'llaniladi [4]. Amaliyotda barqarorlikni baholash kapital yetarliligi, likvidlik, rentabellik va aktivlar sifati guruhlari bo'yicha nisbiy ko'rsatkichlar tizimi orqali ham olib boriladi [5, 6]. Ushbu yondashuvlar asosida tuzilgan ko'rsatkichlar tizimi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini baholash ko'rsatkichlari tizimi

Ko'rsatkich	Hisoblash metodikasi	Normativ (me'yor)	Iqtisodiy mazmun
Kapital yetarliligi (CAR)	Kapital / risk bo'yicha vaznlangan aktivlar × 100	≥ 14%	Xavflarni qoplash uchun kapital yetarliligi
Joriy likvidlik ko'rsatkichi	Yuqori likvidli aktivlar / qisqa muddatli majburiyatlar × 100	≥ 30%	Majburiyatlarni o'z vaqtida bajarish imkoniyati
Aktivlar rentabelligi (ROA)	Sof foyda / o'rtacha aktivlar × 100	≥ 1,5%	Aktivlardan foyda olish samaradorligi
Kapital rentabelligi (ROE)	Sof foyda / o'rtacha kapital × 100	≥ 12–15%	Aksionerlar kapitali samaradorligi
Noqulay kreditlar ulushi (NPL)	Noqulay kreditlar / kredit portfeli × 100	≤ 5–8%	Kredit portfeli sifati va kredit xavfi
Barqarorlik Z-score	(ROA + kapital/aktivlar) / σ(ROA)	Z> 3 — barqaror	Bankrotlik ehtimolining teskari ko'rsatkichi

Manba: [5, 6] asosida muallif tuzishi.

Z-score ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

$$Z = (ROA + KA) / \sigma(ROA),$$

bundagi ROA — aktivlar rentabelligi, KA — kapital va aktivlar nisbati, σ(ROA) — aktivlar rentabelligining standart chetlanishi. Z qiymati qanchalik katta bo'lsa, bank bankrotligi ehtimoli shunchalik past va barqarorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

3. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hamda tijorat banklarining 2020–2024-yillardagi rasmiy hisobot ma'lumotlari tashkil etadi. Tahlil sektor bo'yicha agregat ko'rsatkichlar asosida olib borildi; ta'kidlash joizki, quyida keltirilgan qiymatlar sektor bo'yicha yig'malangan va taxminiy hisob-kitoblarga asoslangan mahsuldorlik baholarini ifodalaydi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi statistik usullardan foydalanildi: gorizontal (dinamik) tahlil — ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari va tendensiyalarini aniqlash; tavsifiy statistika — o'rtacha daraja va o'zgaruvchanlikni baholash; nisbiy ko'rsatkichlar tahlili — bank faoliyati sifatining o'zaro bog'liq tomonlarini xarakterlash; Z-score modeli — barqarorlikni integral baholash. Bundan tashqari,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ko'rsatkichlar dinamikasidagi o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni boshlang'ich baholash uchun korrelyatsion tahlil elementlari qo'llanildi. Sanab o'tilgan vositalar o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lib, ularning majmui bank moliyaviy barqarorligining ishonchli tasvirini berish imkonini beradi.

4. Tahlil natijalari va ularning muhokamasi

O'zbekiston bank sektori bo'yicha 2020–2024-yillardagi asosiy moliyaviy ko'rsatkichlar dinamikasi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. O'zbekiston bank sektori moliyaviy barqarorligi ko'rsatkichlari dinamikasi, %

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024
Kapital yetarliligi (CAR)	22,5	23,1	22,4	24,0	23,6
Joriy likvidlik ko'rsatkichi	35,2	33,8	34,5	32,9	33,4
Aktivlar rentabelligi (ROA)	1,3	1,5	1,4	1,6	1,7
Kapital rentabelligi (ROE)	10,2	12,5	11,8	13,6	14,1
Noqulay kreditlar ulushi (NPL)	5,8	6,2	7,4	6,9	6,5
Barqarorlik Z-score (nisbatda)	4,8	5,1	5,0	5,4	5,6

Manba: Markaziy bank va tijorat banklari hisobotlari ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari (agregat taxminiy qiymatlar).

Tahlil natijalari sektorning kapital bazasi mustahkam ekanini ko'rsatadi. Kapital yetarliligi normativi tahlil qilinayotgan davrda 20–24% oralig'ida bo'lib, belgilangan me'yordan (14%) sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Biroq 2022–2024-yillarda kredit portfelining tez o'sishi fonida ko'rsatkichning nisbiy pasayish tendensiyasi kuzatiladi. Bu kapitalning o'sish sur'ati aktivlarning o'sish sur'atidan ustun bo'lishi zarurligini anglatadi va kapital bazasini muntazam kengaytirib borish talabini qo'yadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari ijobiy dinamikaga ega: ROA 1,3% dan 1,7% gacha o'sgan bo'lsa, ROE 10,2% dan 14,1% gacha ko'tarilgan. Shu bilan birga, ushbu daraja rivojlangan mamlakatlar bank sektori uchun o'rtacha qiymatlardan past bo'lib, banklarning asosiy faoliyatidan foyda olish salohiyatini oshirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Noqulay kreditlar ulushi 2022-yilda 7,4% gacha ko'tarilib, kredit siyosatidagi ehtiyotkorlikning vaqtincha zaiflashuvini ko'rsatdi; keyingi yillarda ushbu ko'rsatkichning yaxshilanishi risklarni boshqarish tizimi takomillashtirilgan samara bilan izohlanadi.

Barqarorlikning integral ko'rsatkichi — Z-score — tahlil davrda 4,8 dan 5,6 gacha qiymatlarga ega bo'lib, sektor bo'yicha bankrotlik ehtimoli past darajada turishini tasdiqlaydi. Ko'rsatkichlarni qiyosiy tahlil qilish ROE va NPL o'rtasida teskari bog'liqlik belgilari mavjudligini ko'rsatadi: kredit portfeli sifati yaxshilangan yillarda rentabellik ham oshgan, bu banklar daromadlarining sifat omillariga bog'liqligini mayda ko'rsatadi. Biroq ushbu xulosa deskriptiv baholarga asoslangan bo'lib, bog'liqlik kuchi va sababiyatini aniq o'lchash kengroq empirik tadqiqotni talab qiladi.

5. Xulosa

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, moliyaviy barqarorlik ko'p qirrali tushuncha bo'lib, uni kapital yetarliligi, likvidlik, rentabellik va aktivlar sifati ko'rsatkichlari majmui hamda Z-score modeli orqali kompleks baholash maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, O'zbekiston tijorat banklari sektori moliyaviy barqarorligi nisbatan yuqori darajada bo'lib, kapital

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yetarliligi normatividan sezilarli ustunlik qiladi va bankrotlik ehtimoli past. Uchinchidan, barqarorlikning asosiy zaif nuqtalari rentabellikning pastligi va kredit portfeli sifatidagi siljishlar riski bo'lib qolmoqda.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: banklarda statistik monitoring va stress-testlarni muntazam qo'llash tizimini joriy etish; kredit portfelini diversifikatsiya qilish va risklarga asoslangan narx siyosatini rivojlantirish; barqarorlikni bashoratlashda Z-score va zamonaviy ekonometrik modellardan foydalanishni kengaytirish; nazorat organlari tomonidan moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini yagona metodologiya asosida monitoring qilish. Umuman olganda, statistik tahlil banklar menejmenti va nazorat organlari uchun moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning ilmiy asoslangan vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Diamond D. W., Dybvig P. H. Bank runs, deposit insurance, and liquidity // Journal of Political Economy. – 1983. – Vol. 91, No. 3. – P. 401–419.

[2] Altman E. I. Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy // The Journal of Finance. – 1968. – Vol. 23, No. 4. – P. 589–609.

[3] Merton R. C. On the pricing of corporate debt: the risk structure of interest rates // The Journal of Finance. – 1974. – Vol. 29, No. 2. – P. 449–470.

[4] Čihák M., Hesse H. Islamic banks and financial stability: An empirical analysis // Journal of Financial Services Research. – 2010. – Vol. 38, No. 2–3. – P. 95–113.

[5] Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising post-crisis reforms. – Basel: Bank for International Settlements, 2017.

[6] International Monetary Fund. Financial Soundness Indicators Compilation Guide. – Washington, DC: IMF, 2019.

[7] O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki: rasmiy sayt. – https://www.cbu.uz

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.